

Еспенбетова А.М.
**Қазақ дворяндарының
қалыптасу ерекшеліктері**

Мақаланың мақсаты – қазақ қоғамындағы XIX ғ. құрылған жаңа сословиелік құрылымдардың бірі – қазақ дворяндарының қалыптасу ерекшеліктерін көрсету. Автор қазақ дворяндары туралы сандық мәліметтер бере отырып, қалыптасуының ерекшеліктеріне талдау жасайды. Ресей империясы құрамындағы татар, башқұрт халықтарындағы дворяндық сословиеге өтуге салыстырмалы талдау жасалады. Қазақ жерінде құрылған жаңа басқару органдары мен әкімшілік мекемелер, Ресей білімінің таралуы қазақ дворяндарының қалыптасуына ықпал еткен маңызды факторлар ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: қоғам, әлеуметтік құрылым, сословие, сұлтан, саясат, империя, билеуші.

Espenbetova A.M.
**Features the formation of the
kazakh nobility**

The social structure of the Kazakh nomadic society of the XIXth century is analyzed in this article. Administrative and territorial reforms, carried out by Russian authorities in the Kazakh steppe in the first half of the XIX century contribute to the formation of posts for representatives of the Kazakh elite, in particular senior sultans in the West Siberian general governorate, sultans in Orenburg General Government, county, chiefs, etc. The introduction of «Table of Ranks» of the Emperor Peter, peculiarities and orders of nominating civilian and military officials, as well as classroom positions play an important role in the formation of the nobility on the territory of the Kazakh Steppes, and especially the. Kazakh sultans, received the rank of the 8th grade, have the right to enter into privilege class of the Russian Empire – private or hereditary nobility. Spreading secular education (education in military schools, gymnasiums, etc.) is the next factor of the possibility of joining representatives of the Kazakh nobility into the Russian nobility. Graduates of these schools have the right to apply for positions in local government and accordingly to get rank and process of entering the nobility

Key word: society, social structure, class, Sultan, policy, empire, ruler.

Еспенбетова А.М.
**Особенности формирования
казахского дворянства**

Данная статья посвящена анализу социальной структуры казахского кочевого общества XIX века. Административно-территориальные реформы, проводимые российской властью в Казахской степи в первой половине XIX века, способствовали созданию должностей для представителей казахской знати, в частности старшие султаны в Западно-Сибирском ген-губернаторстве, султаны-правители в Оренбургском генерал-губернаторстве, волостные, дистаночные начальники и т.д. В формировании казахского дворянства на территории Степи важную роль сыграло внедрение «Табеля о Рангах» императора Петра I, особенности и порядок присвоения гражданских и воинских чинов, а также классной должности. Казахские султаны, получившие чин 8 класса, имели право войти в привилегированное сословие Российской империи – потомственное или личное дворянство. Следующим фактором возможности вхождения представителей казахской знати в российское дворянство стало распространение светского образования (учеба в кадетских корпусах, гимназиях и т.д.). Выпускники этих учебных заведений имели право претендовать на должности в местном управлении и соответственно получить чин и в процессе роста по карьерной лестнице войти в дворянское сословие.

Ключевые слова: общества, социальная структура, сословие, казахская знать, чин, политика, империя, должность.

ҚАЗАҚ ДВОРЯНДАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мемлекеттің дамуында әлеуметтік топтар мен әлеуметтік-сословиелік құрылымдардың маңызы зор. XIX ғасырдағы қазақ қоғамы дәстүрлі әлеуметтік топтардың Ресей империясының сословиелік құрылымдарына сай өзгеріске ұшырап, жаңа құрылымдардың қалыптасуымен сипатталады.

XIX ғасырда Ресей империясының Қазақстанда жүргізген әкімшілік-территориялық реформалары нәтижесінде қазақ даласында жаңа әкімшілік мекемелер мен басқару ұйымдары құрылды, мұның өзі қазақ қоғамының әлеуметтік-сословиелік құрылымын өзгертті. Жаңадан құрылған әкімшілік басқару ұйымдарында жергілікті халықтың үстем топтары сұлтандар, билер, басқа да зиялы қауым өкілдері отырды. Олар империяның әкімшілік-саяси билік құрылымындағы жоғарғы дәрежелі шенеуніктер бола отырып, бірте-бірте дворяндық сословиеге өтті.

Деректер қазақ қоғамында қалыптасқан дворяндардың болғандығын растай отырып, саны жайында мәлімет береді. Ресми құжат болып табылатын 1897 жылғы Бүкілресейлік халық санағы материалдары бойынша XIX ғасырдың аяғында қазақтар арасында 876 ата тегінен бергі дворяндар және 94 жеке дворян болған. Олардың ішінде: 752 ата тегінен бергі дворян, 51 жеке дворян Дала қазақтары облысына тиесілі болса, 124 ата тегінен бергі дворян және 43 жеке дворян Түркістан өлкесіне тиесілі болды. Қазақстан мен Орта Азияда тұратын қазақтардың ата тегінен бергі дворяндарының үлестік салмағы барлық Ресей дворяндарының 7,3 пайызын құрады [1,182б.]. Мұндағы Дала қазақтары облысындағы басымдылықты бұл аймақтың Ресейге қосылу үрдісінің ертерек басталғанымен түсіндіруге болады.

Қазақстанның жекелеген облыстары бойынша зерделесек, 1887 ж. Бүкілресейлік халық санағы мәліметі бойынша Шығыс Қазақстан облысы қалаларындағы тұрғындар арасында дворяндар, офицерлер, шенеуніктер Семейде – 635, Өскеменде – 162, Павлодарда – 77, Қарқаралыда – 88, Зайсанда – 31, барлығы – 994 болған [2,88 б.]. Бірақ бұл мәліметте дворяндар басқа сословиелермен бірге көрсетіледі.

Торғай өлкесінде 1897 жылы 496 дворян болған, бұл халықтың 0,11 пайызын құрады; қалаларда 315 дворян болған, яғни жалпы халықтың 1,61 пайызы. Ал, жалпы халық саны 453,416

оның ішінде, қалада 19 530 адам тұрды [3,8б.]. 1897 жылғы Бүкілресейлік халық санағы мәліметтерінде Орал облысындағы қазақ дворяндарының саны уездер бойынша бейнеленген. Орал облысында барлығы 31 қазақ дворян болған: оның 28 – і ата тегінен бергі дворян, 3-і жеке дворян, яғни облыстағы барлығы 2021 дворянның 1,3 пайызын құрады [4, 22 б.]. Аталған сандық мәліметтер қазақ қоғамындағы дворяндардың болғандығын дәлелдейді.

Енді осы қазақ дворяндарының қалыптасу ерекшеліктерін талдамастан бұрын, жалпы дворяндық сословиеге өтудің Ресей империясы құрамындағы халықтардағы жағдайға салыстырмалы тоқталып кетелік.

Ресейде николай патшаның тұсында жарық көрген «О разных родах состоянии и различия прав им присвоенных» заңының I тарауының 18-ші бабында ата тегінен бергі дворяндықты иелену үш негізде: марапат сый, қызметтік шен, Ресей ордені мен марапаттауларын иелену арқылы жүргізілетіндіеі көрсетілген [5,8.]. Қарастырылып отырған заңның 34-ші параграфында Ресей империясының құрамына кірген елдердегі дворяндық туралы мәліметтер берілген. Онда былай деп көрсетілген: «Иностранцы, присягнувшие на подданство России и просящие о причислении в Российское дворянство по дипломам, от чужих Государей им даным, производиться в Российское дворянство не иначе, как по заслугам, оказанным Россиискому Государю и государству, или по достижении чинов, присвоющих сей звание коренным поданным по порядку службы. Но, те из иностранцев, которые приобрели или приобретут в Россиской службе чины, приносящие потомственное дворянство, не могут быть ни сами, ни в потомстве их утверждаемы в дворянском достоинстве, буде не приняла или не примут присяги на поданство России» [5,13 б.]. Бұл заң ережелерінен Ресей құрамындағы басқа халықтардың ата тегінен бергі дворяндыққа қол жеткізуі күрделірек болғандығы және олардың Ресейге тәуелділікті мойындау қажеттігі байқалады.

Ресей империясының құрамындағы түркі тілдес халықтар оның ішінде татар және башқұрт халықтарында дворяндық сословиеге өтудің өзіндік ерекшеліктері болды. XIV ғасырда саяси жағдайлармен байланысты татар-монгол шонжарлары (хандар, бектер, тархандар) орыс армиясының қызметіне белсене араласты. Орыс дворяндарының қатарынан бірнеше түріктік фамилияларды кездестіруге болады: Юсуповтар, Тенишевтер, Урусовтар және басқалары. 1784

жылы Ресей патшасы II Екатерина шығарған заң бойынша татар мырзалары шығу тектерін дәлелдейтін құжаттары болса, орыстың дворяндық статусын иелене алды. II Екатеринаның билік құрған уақытын «Дворяндықтың алтын ғасыры» деп, бекер айтпаған, бұл кезде дворяндық, тіпті князьдық титулға ие татар мырзаларының көпшілігі қоғам өмірінде үлкен рөл атқарды. Олар дворяндықтың шежіре кітаптарының IV бөліміне жазылды. XIX ғ. татарлық князьдар 2 топқа бөлінді: аз санды – орыс-князьдық тектері және «татар князьдері» санатындағылар. Олар Ресейдің саяси, әскери, мәдени өмірінде үлкен рөл атқарды. Ресей империясының мемлекеттік жауларымен соғыста татар-мырзаларының басқаруындағы отрядтар белсене соғысты Татар мырзалары дворяндықтың басты құқықтық артықшылығы – жер мен шаруаларға иелік етті.

Татар-башқұрт дворяндары барлығы бірдей орыс дворяндығының артықшылықтарын пайдалана алмады, себебі олардың көпшілігі әлеуметтік жағдайы жағынан «байлар» тобына жатпады. Сол сияқты мұсылмандардың «асыл текке» жататындығын дәлелдейтін құжаттардың болмауы да, әлеуметтік артықшылықтар алуда көп қиындықтар туғызды [5].

Ресей империясы құрамында болған башқұрттардың дворяндығының да құқықтық ерекшеліктері болды. Башқұрт қоғамындағы дворяндықтың қалыптасуы 1785 жылғы 21 сәуірдегі «Грамота на права, вольности и преимущества благородного Российского дворянства» атты заңның негізінен бастау алады. Орынбор губерниясының дворяндар тіркелетін кітабына алғаш рет башқұрт дворяны полктық старшина Көшербай Үмітбайұлы Ақшолпанов пен баласы Аралбай тіркелген. XIX ғ. ортасына дейін башқұрт дворяндығы құрамына Башқұрт-мещеряк әскерінде қызмет еткен шенеуніктер мен кантондық басқарушылар енді. Зерттеуші А.З. Асфандияровтың есебінше, 1850 жылы 590 башқұрт дворяны болған, ал татар дворяндарының саны бұл кезде 5700-ге жеткен [7, 145 б.]. Башқұрт зерттеушісі А.Я. Илиясова мұндай сандық айырмашылықтың себебін патша үкіметінің құрамындағы халықтарға жүргізген саясатымен байланыстырады. Оның пікірінше башқұрттардың орыс патшасына қарсы бағытталған Е. Пугачев басқарған шаруалар соғысына қатысуы, оларға қатысты патша сенімінен айырды, керісінше татарлардың сол көтерілістерді басуға көмектесуі үкімет тарапынан қолдауға алып келді. Оның үстіне Ресей патшасы құрамындағы халықтардың әлеуметтік топтарын әр түрлі

жағдайда ұстау арқылы бір-бірімен бірігуге жол бермей, араздастыру бағытын ұстап отырды. Сонымен бірге отырықшылықпен айналысқан мұсылмандарды европалықтармен тең санап, көшпелілерді дамуы жөнінен артта қалған ел ретінде санаған Ағартушылардың идеологиясының ықпалы болған [8,146 б.].

Түркі халықтарындағы дворяндықтың Кавказ бен Қазақстандағы жағдайы басқаша қалыптасты. Бұл жерде қоғамдағы қатынас әдеттегі құқықтық нормалармен реттелді. Азиаттық аймақта дворяндық мекемелердің сословиелік жүйесі құрылмады, дворяндық корпоративті құқықтардың ресімделуі созылмалы сипатқа ие болды, тіпті 1917 жылға дейін де толық аяқталып үлгермеді. Кавказ бен Қазақстандағы жер иеленуші шонжарлары жер мен малға меншігін сақтап қалды, әскери және азаматтық қызметтер атқарды, ата тегінен бергі және жеке дворяндық беретін шендер, ордендер мен лауазымдарды иеленді. Іс жүзінде Кавказ бен Қазақстандағы басқару жүйесіндегі орта және төменгі звеноларды мұсылман халықтарының элитасы (сұлтандар, бектер, найбтар, ақсақалдар) иеленді. Ал ата тегінен бергі дворяндық беретін шен, ордендер мен марапаттаулар алғандар ережелерге сай дворяндық сайлау ұйымдарының жұмыстарына қатыса алды.

Билік институтының құрылымын өзгертуде патша өкіметі жергілікті халықтың өкілдерінен атқарған билігіне орай шенеуніктік әкімшілік басқаруды құрды. Жергілікті шенеуніктер патша үкіметінің қазақ даласындағы басқарушы құралы қызметін атқарды, осы арқылы жаңадан өсіп келе жатқан элиталы топтың әлеуметтік артықшылығын қамтамамыз етуге бағытталған сословиелік құқықтық сипаттағы шаралар жүргізілді. Бұл Ресей патшасы І Петрдің «Рангалар туралы Табеліне» сәйкес жүзеге асырылды. Мұнда шенеуніктердің қызметтік жолында біртіндеп өсу сатылары қарастырылған болатын. Орыс патшасы І Петр енгізген «Рангалар туралы Табелдің» қазақ даласында әкімшілік-шенеуніктік аппараттың құрылып, дворяндардың қалыптасуында атқарған рөлі зор болды.

«Рангалар туралы Табель» бойынша қызметтің үш түрі ажыратылған: әскери, штаттық, сарай маңындағы және олардың әрқайсысы 14 класқа бөлінген, яғни әр шенеунік атқарған қызметіне орай белгілі бір кластық шенге сәйкес келді [9,13 б.].

«Рангалар туралы Табель» бойынша мемлекеттік қызмет атқаруда әлеуметтік артықшылық берген құқықтар дворяндар сословиесіне беріл-

ді. Ол мынадан көрінді: біріншіден, мемлекеттік қызметке тұруға жеңілдік жағдай жасалды, екіншіден, мемлекеттік қызметке тұрғаннан кейін әрбір кластық рангалар бойынша неғұрлым тез өсуді қамтамасыз етті. Дворяндардың жоғары дәрежелі құқықтық артықшылық жағдайы самодержавиенің әлеуметтік тірегі ғана емес, сонымен қатар, дворян сословиесінің жалпы білімділік деңгейімен де жоғары бағаланды. Себебі, тек дворяндардың ғана білім алуға оңай қолы жетті және олар экономикалық жағынан қамтамасыз етілді. Бұдан басқа, «Рангалар туралы Табель» басқа ерікті сословиелердің де лауазымдарына сай кластық шен алуы үшін мемлекеттік қызметке тұру мүмкіндіктерін қарастырды, бірақ мұндай мүмкіндік тек сирек жағдайда ғана кездесті. Азаматтық және әскери шендерді иелену, олардағы кластық лауазымдары «Рангалар туралы Табелінің» негізінде берілді. Табельде дворяндық сословиенің әлеуметтік орны, ерекшелігі, шендерді иелену тәртібі т.б кеңінен баяндалды.

Мемлекеттік қызметті ұйымдастырудың басты қағидаларының бірі мемлекеттік қызметкер рангаларды, яғни кластардың бәрін төменнен жоғарыға дейін еңбегін сіңіре отырып өтуі тиіс болды. Бұл жағдай қызметті атқаруда өмірге қажетті тәжірибені жинақтау және барлық мамандықты игеру үшін қажет болды. Әрбір кластық шенде міндетті түрде белгілі бір мерзім, жыл өтеуі қажет болды және ерекше атқарған қызметі үшін бұл мерзім қысқаруы мүмкін де еді. Келесі класқа өту жаңа қызметке көшу болып саналды. Бұл ретте, қызметтегілердің мемлекеттік жалпы білімділік деңгейі де ескерілді.

«Рангалар туралы Табель» бойынша ордендер мен марапаттаулар да кластарға сәйкес берілді және шендер туралы толықтай мәлімет берді. Жоғарғы ордендер І-ІІІ класс шеніндегілерге; ІІ дәрежелі Владимир ордені, І дәрежелі Анна ордендері ІV кластан төмен еместерге; І дәрежелі Станислав ордені, ІІІ дәрежелі Владимир ордендері VI класқа берілді. Қазақтың көрнекті билеушілері Қасиетті Станислав орденінің иегері болды, мұның өзі ата тегінен бергі дворяндықты алуға мүмкіндік берді. Мұрағат деректерінде қазақ қоғамын басқарушылардың қызметтік тарихы бейнеленген құжаттарда иеленген орден, медалдары туралы мәліметтерді жиі кездестіреміз.

Жаңа басқару жүйесіне сай мемлекеттік қызмет атқаратын түркі тілдес халықтардың билеуші өкілдері прапорщик, майор, полковник, подполковник, заурядь-хорунжи, заурядь-жүзбасы шендерін иеленді. Орынбордағы кадет корпусын аяқтағандар обер-офицер шенін (ка-

питаннан прапорщикке дейін) иеленіп шықты. Мысалы, қазақ балалары төменгі шен болса да, 14-ші кластық шен – прапорщикті алып шықты, бұл жеке дворяндықты білдірді және қызметтік лауазыммен олардың сатылап өсуіне мүмкіндік туғызды. Келесі әскери шендерге өту төмендегідей талаптар арқылы жүзеге асырылды: сіңірген еңбегі үшін; қызметтегі үлгілі тәртібі үшін; вакансиялық орындар арқылы.

XIX ғ. қазақ қоғамының басқару жүйесін түбірімен өзгерткен ереженің бірі – 1822 ж. қабылданған «Сібір қазақтары туралы Жарғының» (қазақтар- Е.А.) 51-ші параграфында көрсетілгендей, «аға сұлтан» майор шенін иеленді және кейін олар қызметтік иерархиялық жолмен жоғарғы шенге дейін өте алатын болды. Үш жыл қызмет еткеннен кейін олардың «орыс дворянына лайық» деген диплом сұрауға құқығы болды. Ал жарғының 52-ші параграфы бойынша аға сұлтан төтенше жағдаймен орнынан алынса да, құрметті сұлтандар қатарында болады деп жазылған. 53-ші параграф бойынша қазақ заседательдері орыс заседательдері сияқты жолғары шені болмаса да, IX кластық сәйкес шенге ие болды [10,130 б.]. 54-ші параграф бойынша болыс басқарушы сұлтандар XII кластық шенді иеленді. Ереженің 55-ші параграфында көрсетілгендей, старшындар мен билер нақты шені болмаса да, Ресейдің селолық бастықтарымен теңестірілді [11, 95 б.]. Қазақ билеушілеріне қатысты Ресей самодержавиесінің жүргізген сословиелік-құқықтық сипаттағы шаралары оның ішінде жеке дворяндық пен ата тегінен бергі дворяндыққа өту өте маңызды болып саналды. Бұл сословиеге, әсіресе ата тегінен бергі дворяндыққа өткендердің артықшылықтарының бірі мұрагерлік жер иелену болды. «Сібір қазақтары туралы Жарғыда» келтірілгендей ата тегінен бергі дворяндық қазақ сұлтандарының ішінде 3 рет үш жылдан «аға сұлтан» қызметіне сайланғандарға берілді [12,80 б.].

Осылайша офицер шеніндегі басқарушылар жеке дворяндар санатына қосылды. Әскери кластық шендер «хорунжи», «есаул», «жүзбасы», «полковник» және азаматтық шендер «статтық кеңесші», «колледждік ассессор», «құпия кеңесші» т.б. шендерді иелене отырып, қазақ билеушілері қызметтік жолмен біртіндеп жоғарылап отырды. Ресей империясының құрамында болған қазақ елінің дворяндары XIX-XX ғасырлардағы жарық көрген патша үкіметінің әлеуметтік топтарға қатысты заң ережелері бойынша әлеуметтік-сословиелік артықшылықтар мен құқықтық ерекшеліктерге ие болды. Мемлекеттік

қызметтерде ерен еңбегімен көзге түскендер марапатталып, ордендер мен медальдарға ұсынылды, лауазымдық шені көтеріліп бұл жағдай олардың қызмет етуге деген ынталылығын арттырды. Қазақ дворяндары дворяндық сословиенің артықшылықтары – мұрагерлік жер иелену мен губерниялық дворяндық шежіре кітаптарға тіркелді және арнайы сыйлықтарға ие болды.

Аталған мәліметтер шенеуніктік аппараттың қазақ даласына таралғандығын көрсетеді. Осындай кешенді шаралар нәтижесінде Ресей империясының дворяндық сословиесінің құрамына қазақ халқының дәстүрлі ақсүйектерінің мемлекеттік қызметте ерекше көрінгендері өтті (сұлтандар, старшындар (ағамандар), билер), олар осы сословиенің әлеуметтік артықшылықтары мен құқықтарын иеленді.

Патша үкіметінің қазақ сұлтандарының белгілі бір тобын мемлекеттік қызмет атқаруға тартуы нәтижесінде қазақ қоғамында қоғамның билеуші қабаты – отарлық аппараттың мемлекеттік қызметкерлері, жергілікті басқарушылардың бюрократтық әлеуметтік тобы қалыптасты. Әр түрлі билік дәрежелеріне сайланған кандидатуралардың бәрі әскери губернатордың немесе генерал-губернатордың шешімімен бекітіліп отырды. Олар тікелей Ресей самодержавиесінің мемлекеттік ұйымдарына бағынды. Орта жүздегі аға сұлтандар мен Кіші жүздегі билеуші-сұлтандарды Ресей үкіметі тағайындап отырды, яғни лауазымды адамдарды жаңадан сайлау орыс әкімшілігінің шексіз бақылауымен ғана жүрізілді.

Ресей империясы сұлтандарды әр түрлі міндеткерліктер мен салықтар төлеуден босатты, мұның өзі аға сұлтан мен болыс билеушілері қызметіне үміткер адамдар ауқымын кеңейтті. Олар офицер шеніндегілер, үкімет тарапынан марапаттауларға ие болғандар, «ордалықтар арасынан шыққан ешқандай ерекшелік белгілері болмаса да халықтың ерекше құрметіне бөленген» адамдар алынатын болды. Алайда XIX ғ. ортасына қарай сұлтандар беделінің өсіп кету қаупінен сескеніп, олардың құқықтары мен міндеттерін шектеп, сұлтан емес қазақтарды жергілікті басқару қызметтеріне тартудың әлеуметтік базасын кеңейтті. Мұндай саясат Қазақстанның бағындырылған аудандарында әкімшілік аумақтық жүйе орнату кезінде билік ұйымдарының қазақ қоғамынан берік тірек табуға ұмтылғанын көрсетіп берді. Сұлтандар беделінің төмендей бастауын А.И. Добросмыслов өз мақаласында кезінде көрнекті рөлі болған сұлтандар қазіргі-

дей мемлекеттік қызметке қоғамда сыйлы, көзі ашық білімді кез келген қазақтың қолжетімділігі жағдайында бұрынғы барлық артықшылықтарынан айрылды», – деп көрсетеді [13, 80 б.].

Енді бұрынғы дәстүрден бір ерекшелік, кез келген тұлғаның қоғамдағы рөлі оның генеологиялық, сословиелік ерекшелігіне қарай емес, оның «Патша ағзам мен Отанға» берілгендігімен, «Ресей мемлекеті алдындағы адал қызметімен», жеке қабілеттілігімен, руын, тайпасын, елін империя қызметіне тарта алатындығымен анықталды.

XIX ғасырда қазақ қоғамында дворяндық сословиенің қалыптасуына ықпал еткен маңызды фактордың бірі ретінде қазақ жеріндегі жүргізілген саяси әкімшілік-территориялық өзгерістермен қатар, білім беру ісінің дамуын да айтуға болады. Осы кезеңде қазақ балалары Орынбордағы Неплюев әскери училищесіне (1825 ж. бастап) оқуға қабылдана бастады. Орыс емес халықтардың балаларын оқыту үшін Азиаттық бөлім ашылды. Орыс зерттеушісі И.В. Васильев Торғай облысында орыс білімінің таралуын үш кезеңге бөледі: 1-кезең, 1824-1868жж. – қазақ балаларының орыстық білім ордаларына кездейсоқ баруы; 2-кезең, 1868 жылғы 21 қазандағы Уақытша ереженің енгізілуімен бастауыш білім беру ісінің қалыптасуы және кейін түлектер өз білімдерін ауыл шаруашылығы мамандығын алатын оқу орындары, гимназиялар, университеттердің ашылуы; 3-кезең, 1891 ж. 26 наурыздағы ережеден кейін бастауыш білімнің кең тарауы және 2 кластық училищелер мен әйелдер гимназияларының құрылуы мен дамуы жатады [14].

Сонымен қатар, қазақ жерінде орысша білім беретін мектептердің ашылуы Ресей үкіметінің әкімшілік қажеттіліктерінен туындаған еді. Жергілікті қазақ билеушілері арқылы елді басқару орыс әкімшілігіне арзанға түсті, өйткені бұл жерге Ресейдің ішкі губернияларынан шенеунік әкелетін болса оған көп қаржы жұмсауға тура келді және мектептерде татар тілмаштары қызметін пайдалану тиімді болмады. Осындай жағдайда патша үкіметі тіл мәселесіндегі қиындықтарды 1844 ж. Орынбор Шекаралық Комиссиясы жанынан мектеп ашу арқылы шешуге ұмтылды. Мектептің басты мақсаты – қазақтар арасында орыс білімін тарату және шекаралық басқармаға билеуші-сұлтан, дистанциялық бастықтар жанынан іс қағаздарын жүргізушілік қызметтеріне қабілетті мамандар даярлау. Сонымен, Орынбор Шекаралық Комиссиясы жанынан ашылған орыс-қазақ мектебінің 40 жылдан аса тарихын-

да 48 қазақ балалары бітіріп шығады [14,55 б.]. Олардың көпшілігі деректерден байқалғандай, қазақ қоғамындағы жергілікті басқару қызметтерін атқарды.

Орынбор кадет корпусында бай-сұлтан-дардың балаларымен бірге қарапайым қауым мүшелерінің де балалары оқыды. Олар оқуды аяқтаған соң белгілі бір әскери шен алып шықты, оның ішінде қара сүйектен шыққан, жақсы оқығандарға – хорунжи, үлгерімі орташаларға – заурядь-хорунжи, оқу үлгерімі жақсы сұлтан балаларына – жүзбасы (сотник), үлгерімі төмен балаларға – хорунжи шені берілгендігіне мұрағат құжаттары дәлел бола алады (ҚРОММ 4-қ. 1-т. 1616-іс. 8-п.) 1844 ж. Орынбор Шекаралық Комиссиясы жанынан мектеп ашу қолға алынды, оның басты мақсаты қазақтар арасында орыс білімін тарату және шекаралық басқармаға билеуші-сұлтан, дистанциялық бастықтар жанынан іс қағаздарын жүргізушілік қызметтеріне қабілетті мамандар даярлау еді. Ашылған мектепте алғашқы кезде 30 қазақ баласы оқитын болды. 1857 жылы мектептің алғашқы түлектері бітіріп шығады. М. Қолубеков, Т. Қосуақов, Н. Мұңсызбаев, Ы. Алтынсарин, Ш. Көшербаев сынды түлектер оқуды өте үздік бағалармен аяқтап, алдыңғы төртеуі Шекаралық Комиссия жанындағы қызметтерге генерал-губернатордың рұқсатымен қалады. 1858 жылы жақсы қызмет атқарғаны үшін барлығы да заурядь-хорунжи шенін иеленеді. Осы шенді 1858 жылы Ы. Алтынсарин де иеленеді және 1860 жылы Орынбор басқармасындағы орыс қазақ мектебіне оқытушы қызметін атқарады. Бұлардан басқа осы мектепті бітіргендер А. Дербісов, Х.Құнанов, М. Бахтияров, М. Байдосов, С. Ақсатов, Қ. Қаржасов, Х. Байтақов, А. Күсепғалиев, С. Ақсатов, Т. Саматов, Е. Айтоқин, Ө.Бердалин, К.Көпбергенов, С. Мұхамбетқалиев, У. Байжановтар дистанция бастықтарының іс қағаздарын жүргізуші қызметтеріне орналасады. А. Күсепғалиев пен С. Мұхамбетғалиев бір жылдан соң заурядь-хорунжи шенін алады [15, 51 б.].

Патша өкіметі қазақ жерін басқару үшін қазақтардың өз жерінен қажетті кадрлар дайындауға ұмтылды. Кейбір билеуші-сұлтандардың штаты жанынан оқу мерзімі үш жылдық мектептер ашылды. Олар ру басқарушылары, дистанциялық және жергілікті бастықтар жанына песірлер даярлап шығарды. Сабақ орыс, татар тілдерінде оқып жазуға, құранның сүрелерін талдауға және арифметиканы үйретуге негізделді. Балалардың бір бөлігі мектепті бітірген соң,

Орынбор Шекаралық Комиссиясының жанындағы курсқа жолдама алды. Ерекше тексерілгендер, әрі курсты жақсы бітіргендер Орынбордағы Неплюев училищесіне жіберілді. Бұл оқу орнында көбінесе сұлтанның руластарының балалары оқыды. Мысалы, билеуші сұлтан Ахмет Жантөриннің ұлы Сейтхан, оның інісі Махмұт, немересі Омар, сұлтан Сейдалиннің інілері Әлмұханбет пен Тілеу, сұлтан Хамза Қаратаев және басқалары оқыды.

Сонымен, XIX ғ. ортасына қарай Қазақстанда Ресей империясының билігінің терең енуіне орай дворяндық әлеуметтік сословиенің қазақтар арасына таралуы жүріп жатты. Бұл қазақ көшпелі қоғамында әкімшілік мекемелер мен басқару ұйымдарының құрылуымен тікелей байланысты болатын. I Петрдің «Рангалар туралы Табелінің» енгізілуімен дворяндық атағы мемлекеттік қызметтегі барлық офицерлерге берілді. Сөйтіп, қазақ жерінде дворяндық сословиенің қалыптасуында жүргізілген әкімшілік-территориялық өзгерістер нәтижесінде пайда болған шенеуніктік әкімшілік басқару ұйымдарының құрылуы және қазақ даласында орыс білімінің таралуы басты факторлар ретінде атап өтуе болады. Көшпелі қазақ жерінде жаңадан құрылған әкімшілік билеуші орындарын алғашында қазақ қоғамының жоғары құқықтық әлеуметтік тобы – сұлтандар иеленді. Олар билеуші-сұлтан, аға сұлтан, болыс басқармасы қызметтерін атқарды. Кейін би-

леуші-сұлтандарға көмекшілер тағайындалды, олар да көбінесе сұлтандардан тұрды.

Патша үкіметінің қазақ өлкесін басқаруды жеңілдету үшін білім беру ісін дамытуды қолға алуы да қазақ дворяндарының қалыптасуына оң әсерін тигізді. Жоғарыда сөз болғандай, Орынбордағы Неплюев әскери училищесі сияқты оқу орындарын бітіргендер белгілі бір азаматтық және әскер шендер алып шығып, жергілікті жерлердегі басқаруға тілмаштық, іс қағаздарын жүргізу сияқты қызметтерге орналасты. Әскери кластық шендер «хорунжи», «есаул», «жүзбасы», «полковник» және азаматтық шендер «статтық кеңесші», «колледждік ассессор», «құпия кеңесші» т.б. шендерді иелене отырып, қазақ билеушілері қызметтік жолмен біртіндеп жоғарылап отырды. Ресей империясындағы дворяндық сословиеге, басқа да әлеуметтік топтарға қатысты заң ережелеріне сай мемлекеттік билік ұйымдарын басқарушы қазақтар атқарған қызметтеріне қарай сатылап өсіп, шендері жоғарылап, дворяндық сословиеге өтті. XIX ғасырға қатысты деректерден байқалғандай, жалпы халықтың аз пайыздық үлесін құрап отырды. Соған қарамастан, қазақ дворяндары қазақ қоғамында жетекші рөл атқарған әлеуметтік сословие ретінде әрекет етті. Сол кездегі қалыптасқан саяси жағдайға байланысты патша үкіметінің әкімшілік аппаратында қызмет атқара отырып, қазақ билеушілері өз халқының да мүддесін ұмытпады.

Әдебиеттер

- 1 Масанов Н.Ә., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В., Алексеенко А.Н., Баратова Г.С. История Казахстана; народы и культуры. – Алма-Ата, 2000. – 608 с.
- 2 Касымбаев Ж.К. Города Восточного Казахстана в 1861-1917 гг. – Алма-Ата: Ғылым, 1990. – 180 с.
- 3 Первая Всеобщая перепись Российской империи, 1897 г. – Т. 37. Тургайская область / под. ред. Н.Тройницкого. – СПб., 1904. – 88 с.
- 4 Первая Всеобщая перепись Российской империи, 1897 г. – Т. 38. Уральская область / под. ред. Н.Тройницкого. – СПб., 1904. – 92 с.
- 5 Свод законов Российской империи. Т. IX. – СПб., 1899. – 419 с.
- 6 Арапов Д.И. Мусульманское дворянство Российской империи // Международный исторический журнал. – №3. – 1999.
- 7 Асфандияров А.З. Башкирские тарханы. – Уфа, 2006. – 157 с.
- 8 Ильясова А.Я. Формирование башкирского дворянства // Национальное и языковые процессы в республике Башкортостан: История и современность // Информационный бюллетень. – Уфа, 2006. – № 2. – С.138.
- 9 Шепелев Л.Е. Титулы, мундиры и ордена в Российской империи – Л., 1991. – 219 с.
- 10 Полное собрание законов Российской империи. Т. 38. – СПб., 1830. – С.127.
- 11 Материалы по истории политического строя Казахстана. Т-1. – Алма-Ата: Изд-во. АН Каз ССР, 1960. – 205 с.
- 12 Бекмаханов Е.Б. Қазақстан XIX ғ. 20-30 жылдарында. – Алматы: Санат, 1994. – 413 б.
- 13 Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк // Известия ОИРГО. – Т.1. – Вып.2. – Тверь, 1902. – 524 с.
- 14 Васильев А.В. Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное ее состояние. – Оренбург, 1896. – 226 с.
- 15 Султанғалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII-начало XX вв.). – Уфа: РИО РУНМЦ Госкомнауки, 2001. – 260 с.

References

- 1 Masanov N.Je., Abylhozhin Zh.B., Erofeeva I.V., Alekseenko A.N., Baratova G.S. Istorija Kazahstana; narody i kul'tury. – Alma-Ata, 2000. – 608 s.
- 2 Kasymbaev Zh.K. Goroda Vostochnogo Kazahstana v 1861-1917 gg. – Alma-Ata: Fylym, 1990. – 180 s.
- 3 Pervaja Vseobshhaja perepis' Rossijskoj imperii, 1897 g. T. 37. Turgajskaja oblast' / pod. red. N.Trojnickogo. – SPb, 1904. – 88 s.
- 4 Pervaja Vseobshhaja perepis' Rossijskoj imperii, 1897 g. T. 38. Ural'skaja oblast' / pod. red. N.Trojnickogo. – SPb, 1904. – 92 s.
- 5 Svod zakonov Rossijskoj imperii. T. IH. – SPb, 1899. – 419 s.
- 6 Arapov D.I. Musul'manskoe dvorjanstvo Rossijskoj imperii // Mezhdunarodnyj istoricheskij zhurnal. – №3. – 1999.
- 7 Asfandijarov A.Z. Bashkirskie tarhany. – Ufa, 2006. – 157 s.
- 8 Il'jasova A.Ja. Formirovanie bashkirskogo dvorjanstva // Nacional'noe I jazykovye processy v respublike Bashkortstan: Istorija i sovremennost' // Informacionnyj bjulleten'. – Ufa, 2006. – № 2. — S.138.
- 9 Shepelev L.E. Tituly, mundiry i ordena v Rossijskoj imperij – Leningrad, 1991. – 219 s.
- 10 Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. T. 38. – SPb, 1830. – S.127.
- 11 Materialy po istorii politicheskogo stroja Kazahstana. T-1. – Alma-Ata: Izd-vo. AN Kaz SSR, 1960. – 205 s.
- 12 Bekmahanov E.B. Kazakstan HIIH F. 20-30 zhyldarynda. –Almaty: Sanat, 1994. – 413 b.
- 13 Dobrosmyslov A.I. Turgajskaja oblast'. Istoricheskij ocherk // Izvestija OIRGO. T.1. Vyp.2. – Tver', 1902. – 524 s.
- 14 Vasil'ev A.V. Istoricheskij ocherk russkogo obrazovanija v Turgajskoj oblasti i sovremennoe ee sostojanie. – Orenburg, 1896. – 226 s.
- 15 Sultangaliev G.S. Zapadnyj Kazahstan v sisteme jetnokul'turnyh kontaktov (HYIII-nachalo HH vv.). – Ufa: RIO RUNMC Goskomnauki, 2001. – 260 s.